ଅଧ୍ୟାୟ ୬

ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରାରମ୍ଭ

"ହରପ୍ପା, ସିନ୍ଧୁ ବା ସିନ୍ଧୁ-ସରସ୍ୱତୀ ସଭ୍ୟତା ନାମରେ ପରିଚିତ ଭାରତର ସବୁଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନ ସଭ୍ୟତା ବାସ୍ତବରେ ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ଥିଲା [ଏହା ଦର୍ଶାଇଥିଲା] ଏକ ସନ୍ତୁଳିତ ସମୁଦାୟ ଜୀବନ ଯାପନ - ଯେଉଁଥିରେ ଧନୀ ଏବଂ ଗରିବଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇନଥିଲା, ହରପ୍ପା ସାମାଜିକ ଦୃଶ୍ୟ 'ଶୋଷଣ'ର ନୁହେଁ, ବରଂ ପାରସ୍ପରିକ 'ଆବାସ'ର ଥିଲା ।"

- ବି.ବି.ଲାଲ

ବଡ଼ ପ୍ରଶ୍ନ

୧. ସଭ୍ୟତା କ'ଣ ?
୨. ଭାରତୀୟ ଉପମହାଦେଶର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସଭ୍ୟତା କ'ଣ ଥିଲା ?
୩. ଏହାର ପ୍ରମୁଖ ଉପଲବ୍ଧି କ'ଣ ଥିଲା ?

0681CH06

ଚିତ୍ର ୬.୧ । ଧୋଲାବିରାର 'କ୍ୟାସଲ' ଅଞ୍ଚଳର ଉତ୍ତର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ।

© NCERT not to be republished

ସଭ୍ୟତା କ'ଣ?

ଧାତୁବିଜ୍ଞାନ : ପ୍ରକୃତିରୁ ଧାତୁ ବାହାର କରିବା, ସେଗୁଡିକୁ ଶୁଦ୍ଧ କରିବା କିମ୍ବା ମିଶ୍ରଣ କରିବାର କୌଶଳ ସହିତ ଧାତୁ ଏବଂ ଏହାର ଗୁଣର ବୈଜ୍ଞାନିକ ଅଧ୍ୟୟନ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ଶେଷରେ, ଆମେ ଦେଖିଲୁ ଯେ ପ୍ରଥମ ମାନବ ଗୋଷ୍ଠୀ ମାନେ ବସବାସ କରୁଛନ୍ତି, କୃଷି ଅଭ୍ୟାସ କରୁଛନ୍ତି, କିଛି ଜ୍ଞାନକୌଶଳ (ଯେପରିକି ନିର୍ମାଣ, ଧାତୁବିଜ୍ଞାନ, ପରିବହନ) ବିକଶିତ କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ 'ସଭ୍ୟତା' ଆଡକୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛନ୍ତି ।

ତେବେ ସଭ୍ୟତା କ'ଣ ? ସାଧାରଣତଃ ଏହି ଶବ୍ଦଟି ମାନବ ସମାଜର ଏକ ଉନ୍ନତ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ପାଇଁ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ସଠିକ ଭାବରେ କହିବାକୁ ଗଲେ, ଆମେ ଏଠାରେ ବିଚାର କରିବୁ ଯେ ଏକ 'ସଭ୍ୟତା'ର ଅତି କମରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ରହିବା ଉଚିତ୍:

- ଏକ ଅଧିକ ଜଟିଳ ସମାଜ ଏବଂ ଏହାର ଅନେକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ପରିଚାଳନା କରିବା ପାଇଁ **ସରକାର ଏବଂ ପ୍ରଶାସନର କିଛି ରୂପ**
- **ନଗରୀକରଣ** - ନଗର-ଯୋଜନା, ନଗରର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ଏବଂ ଏହାର ପରିଚାଳନା, ଯେଉଁଥିରେ ସାଧାରଣତଃ ଜଳ ପରିଚାଳନା ଏବଂ ଜଳ ନିଷ୍କାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ
- ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର **ହସ୍ତଶିଳ୍ପ** - କଞ୍ଚାମାଲ (ଯେପରିକି ପଥର କିମ୍ବା ଧାତୁ) ପରିଚାଳନା ଏବଂ ପ୍ରସ୍ତୁତ ସାମଗ୍ରୀ (ଯେପରିକି ଅଳଙ୍କାର ଏବଂ ଉପକରଣ) ଉତ୍ପାଦନ ସମେତ ବିଭିନ୍ନ **କାରିଗରୀ**
- ଉଭୟ ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ (ଏକ ସହର କିମ୍ବା ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟରେ) ଏବଂ ବାହ୍ୟ (ଦୂର ଅଞ୍ଚଳ କିମ୍ବା ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଂଶ ସହିତ) **ବାଣିଜ୍ୟ** - ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ସାମଗ୍ରୀ ବିନିମୟ କରିବା
- କିଛି ପ୍ରକାର **ରଚନା** - ରେକର୍ଡ ରଖିବା ଏବଂ ଯୋଗାଯୋଗ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ
- କଳା, ସ୍ଥାପତ୍ୟ, ସାହିତ୍ୟ, ମୌଖିକ ପରମ୍ପରା କିମ୍ବା ସାମାଜିକ ରୀତିନୀତି ମାଧ୍ୟମରେ ଜୀବନ ଏବଂ ଜଗତ ବିଷୟରେ **ସାଂସ୍କୃତିକ ଧାରଣା** ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ
- ଏକ **ଉତ୍ପାଦନଶୀଳ କୃଷି** - କେବଳ ଗାଁ ନୁହେଁ, ବରଂ ସହରକୁ ମଧ୍ୟ ଖାଇବାକୁ ଦେବା ପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ ।

ଏହା ବିଷୟରେ ଚିନ୍ତା କର

ଉପରୋକ୍ତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କେଉଁଟି ସବୁଠାରୁ ମୌଳିକ ବୋଲି ତୁମେ ଭାବୁଛ - ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତର ବିକାଶ ପାଇଁ ଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ?

© NCERT not to be republished

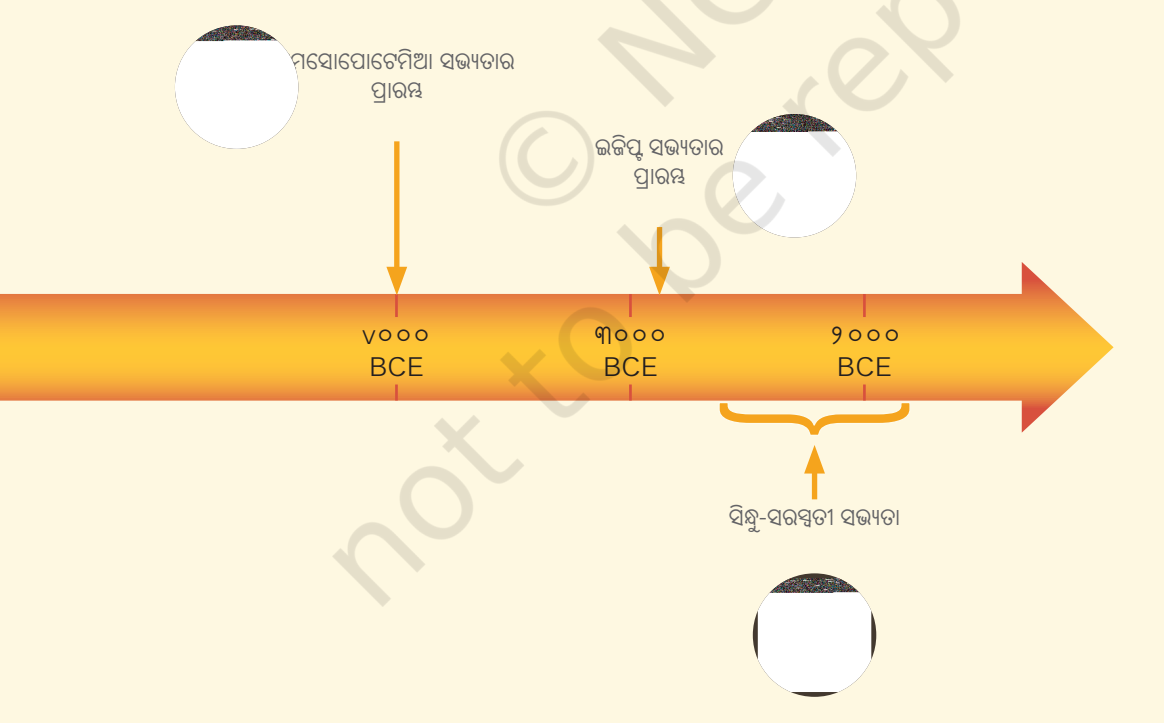
ଆସ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା

ଉପରୋକ୍ତ ତାଲିକାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପାଇଁ, ତୁମେ ଏପରି ସମାଜରେ ଥିବା ବୃତ୍ତି କିମ୍ବା ବୃତ୍ତିର ଏକ ତାଲିକା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିପାରିବ କି ?

ଏହି ସବୁ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଆଜି ପୃଥିବୀର ଅଧିକାଂଶ ସମାଜରେ ରହିଛି ବୋଲି ସହଜରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କିନ୍ତୁ, ଯେଉଁ ଅର୍ଥରେ ଆମେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛୁ ସେହି ସଭ୍ୟତା କେବେ ଆରମ୍ଭ ହେଲା ?

ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ସଭ୍ୟତା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ମେସୋପୋଟେମିଆ (ଆଧୁନିକ ଇରାକ ଏବଂ ସିରିଆ) ନାମରେ ପରିଚିତ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଏହା ପ୍ରାୟ ୬,୦୦୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଘଟିଥିଲା ଏବଂ ପ୍ରାଚୀନ ଇଜିପ୍ଟରେ ସଭ୍ୟତା କିଛି ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ଅନୁସରଣ କରିଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ରେଣୀରେ ତୁମେ ଏସବୁ ଏବଂ ଆଉ କିଛି ସଭ୍ୟତା ବିଷୟରେ ଶିଖିବ । ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ସଭ୍ୟତାଗୁଡ଼ିକର ବିପୁଳ ଅବଦାନ ଓ ଅଗ୍ରଗତି ବିନା ମାନବିକତା ବର୍ତ୍ତମାନର ସ୍ଥିତିରେ ପହଞ୍ଚି ପାରିନଥାନ୍ତା ।

କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ପାଇଁ ଆମେ କେବଳ ଭାରତୀୟ ଉପମହାଦେଶକୁ ଦେଖିବା ଏବଂ ଏହାର ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳ ହେଉଛି ସେହି ସ୍ଥାନ ଯେଉଁଠାରୁ ଆମର କାହାଣୀ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ।

ଚିତ୍ର ୬.୨ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରାୟ ୨୬୦୦ରୁ ୧୯୦୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସିନ୍ଧୁ-ସରସ୍ୱତୀ ସଭ୍ୟତାର ଅବଧି କୁ ଦର୍ଶାଯାଇଛି ।

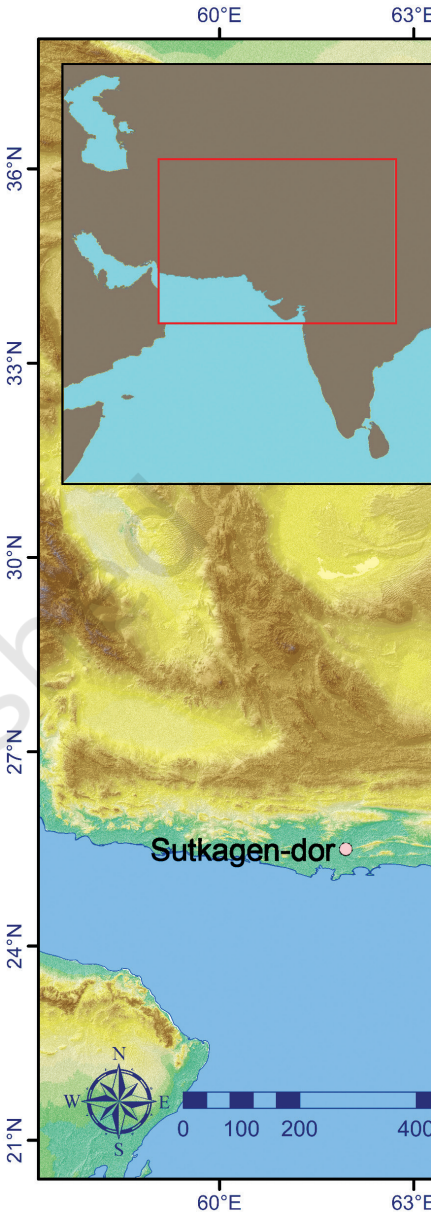
© NCERT not to be republished

ଗାଁରୁ ସହର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

ପଞ୍ଜାବର ବିଶାଳ ସମତଳ ଅଞ୍ଚଳ (ବର୍ତ୍ତମାନ ଭାରତ ଏବଂ ପାକିସ୍ତାନ ମଧ୍ୟରେ ବିଭକ୍ତ) ଏବଂ ସିନ୍ଧ (ବର୍ତ୍ତମାନ ପାକିସ୍ତାନରେ) ସିନ୍ଧୁ ନଦୀ ଏବଂ ଏହାର ଶାଖା ନଦୀଦ୍ୱାରା ଜଳଗ୍ରସ୍ତ । ଏହା ଦ୍ୱାରା ସେହି ସମତଳ ଭୂମି ଉର୍ବର ହେବା ସହ ଚାଷ ପାଇଁ ଅନୁକୂଳ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । କିଛି ଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଆଉ ଏକ ନଦୀ ସରସ୍ୱତୀ ହିମାଳୟର ପାଦଦେଶରୁ ହରିୟାଣା, ପଞ୍ଜାବ, ରାଜସ୍ଥାନ ଏବଂ ଗୁଜରାଟର କିଛି ଅଂଶ ଦେଇ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା (ଚିତ୍ର ୬.୩ ଦେଖ)। ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରାୟ ୩୫୦୦ ମସିହାରୁ ଏହି ସମଗ୍ର ଅଞ୍ଚଳରେ ଗ୍ରାମଗୁଡ଼ିକ ସହରରେ ପରିଣତ ହେଲା ଏବଂ ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିନିମୟ ବୃଦ୍ଧି ପାଇବା ସହିତ ସେହି ସହରଗୁଡ଼ିକ ଆହୁରି ସହରରେ ପରିଣତ ହେଲା। ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨୬୦୦ ମସିହାରେ ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିଲା ।

ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱବିତ୍‌ମାନେ ଏହି ସଭ୍ୟତାକୁ ଅନେକ ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି- 'ସିନ୍ଧୁ', 'ହରପ୍ପା', 'ଇନ୍ଦସ୍-ସରସ୍ୱତୀ' ବା 'ସିନ୍ଧୁ-ସରସ୍ୱତୀ' ସଭ୍ୟତା। ଆମେ ଏହି ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦାବଳୀ ବ୍ୟବହାର କରିବା । ଏହାର ବାସିନ୍ଦାଙ୍କୁ 'ହରପ୍ପା' କୁହାଯାଏ । ଏହା ପୃଥିବୀର ସର୍ବପୁରାତନ ସଭ୍ୟତା ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ ।

ଶାଖା ନଦୀ: ଏକ ନଦୀ ଯାହା ଏକ ବୃହତ ନଦୀ ବା ହ୍ରଦରେ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଯମୁନା ହେଉଛି ଗଙ୍ଗାନଦୀର ଏକ ଶାଖା ନଦୀ ।

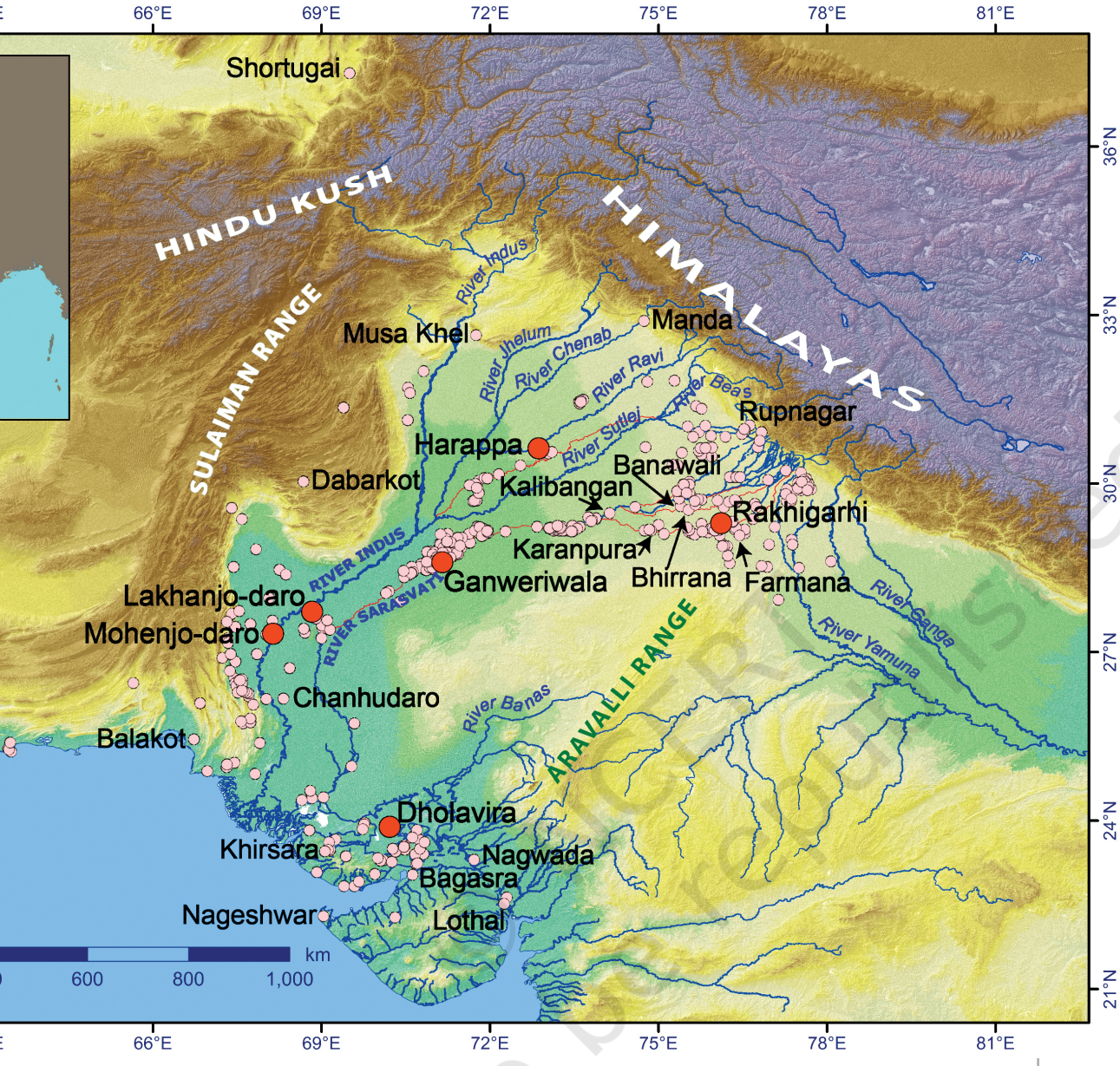

ଭୁଲ ନାହିଁ

ଏହି ସଭ୍ୟତାର ବାସିନ୍ଦାମାନଙ୍କୁ ଆଜି କାହିଁକି 'ହରପ୍ପା' କୁହାଯାଏ ? ଏହାର କାରଣ ହେଉଛି ହରପ୍ପା ସହର (ବର୍ତ୍ତମାନ ପାକିସ୍ତାନର ପଞ୍ଜାବରେ) ୧୯୨୦-୨୧ ମସିହାର ଏକ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବେ ଏହି ସଭ୍ୟତା ପ୍ରଥମ ସହର ଥିଲା ।

ଏହି ବିକାଶକୁ 'ଭାରତର ପ୍ରଥମ ସହରୀକରଣ' ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ ।

© NCERT not to be republished

ଚିତ୍ର ୬.୩ । ସିନ୍ଧୁ-ସରସ୍ୱତୀ ସଭ୍ୟତାର କେତେକ ମୁଖ୍ୟ ବସ୍ତିର ମାନଚିତ୍ର । ପର୍ବତମାଳା (ବାଦାମୀ ରଙ୍ଗର) ଦ୍ୱାରା ଗଠିତ ପ୍ରାକୃତିକ ସୀମାଗୁଡିକ ଉପରେ ଧ୍ୟାନ ଦିଅ ।

ଆସ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା

ଏହି ସଭ୍ୟତାର କେତେକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସହର ମାନଚିତ୍ରରେ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଛି (ଚିତ୍ର ୬.୩) । ଏକ ଶ୍ରେଣୀ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଭାବରେ, ତୁମେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୃଷ୍ଠାର ଟେବୁଲରେ ଥିବା ଆଧୁନିକ ରାଜ୍ୟ କିମ୍ବା ଅଞ୍ଚଳ ସହିତ ଏହି ସହରଗୁଡ଼ିକୁ ମିଳାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିପାରିବ କି ?

© NCERT not to be republished

ହରପ୍ପା ସହର	ଆଧୁନିକ ରାଜ୍ୟ / ଅଞ୍ଚଳ
ଧୋଲାବିରା	ପଞ୍ଜାବ
ହରପ୍ପା	ଗୁଜରାଟ
କାଲିବାଙ୍ଗନ	ସିନ୍ଧ
ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ	ହରିୟାଣା
ରାକ୍ଷୀଗଡ଼ୀ	ରାଜସ୍ଥାନ

ସାରସ୍ୱତୀ ନଦୀ

ମାନଚିତ୍ରରେ (ପୃଷ୍ଠା ୮୯ରେ ଚିତ୍ର ୬.୩) ସିନ୍ଧୁ (ବା ସିନ୍ଧୁ) ଏବଂ ଏହାର ପାଞ୍ଚଟି ମୁଖ୍ୟ ଶାଖା ନଦୀକୁ ଦର୍ଶାଯାଇଛି; ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଏବଂ ହରପ୍ପା ଭଳି ସେହି ନଦୀ ଗୁଡ଼ିକରେ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସହରଗୁଡ଼ିକ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସରସ୍ୱତୀ ନଦୀ କୂଳରେ ଅନେକ ସ୍ଥାନ ଅଛି, ଯାହା ଆଜି ଭାରତରେ 'ଘଗର' ଏବଂ ପାକିସ୍ତାନରେ 'ହାକ୍ରା' ନାମରେ ପରିଚିତ (ତେଣୁ ଏହାର ନାମ 'ଘଗର-ହାକ୍ରା ନଦୀ')। ଏହି ନଦୀ ଏବେ ଋତୁକାଳୀନ, କାରଣ ଏହା କେବଳ ବର୍ଷା ଋତୁରେ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ ।

ସରସ୍ୱତୀ ନଦୀ ବିଷୟରେ ପ୍ରଥମେ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରାର୍ଥନା 'ଋଗ୍ ବେଦ'ରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି, ଯାହା ବିଷୟରେ ଆମେ ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ପଢ଼ିବା । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କୁ ଉଭୟ ଦେବୀ ଏବଂ 'ପର୍ବତରୁ ସମୁଦ୍ରକୁ ପ୍ରବାହିତ ନଦୀ' ଭାବରେ ପୂଜା କରାଯାଏ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନଦୀ ଶୁଖିଯିବା ସହ ଶେଷରେ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଯାଇଥିବା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

ସହରର ଯୋଜନା

ହରପ୍ପା ଏବଂ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ, ବର୍ତ୍ତମାନ ପାକିସ୍ତାନରେ, ଏହି ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଥମ ଦୁଇଟି ସହର ଯାହା ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା; ସେମାନଙ୍କ ପରିଚୟ ଏକ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବେ ୧୯୨୪ ମସିହାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ସିନ୍ଧୁ ସମତଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ଅନେକ ସ୍ଥାନ ଅନୁସରଣ କରାଗଲା, ଯେଉଁଥିପାଇଁ ସଭ୍ୟତାକୁ ପ୍ରଥମେ 'ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକା ସଭ୍ୟତା' ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରମୁଖ ସହର ଯଥା ଧୋଲାବିରା (ଗୁଜୁରାଟ), ରାକ୍ଷୀଗଡ଼ୀ (ହରିୟାଣା), ଗାନୱେରିୱାଲା (ପାକିସ୍ତାନର ଚୋଲିସ୍ତାନ ମରୁଭୂମିର) ଏବଂ ଶତାଧିକ କ୍ଷୁଦ୍ର

© NCERT not to be republished

ଏ ବିଷୟରେ ଚିନ୍ତା କର

ତୁମେ 'ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକା ସଭ୍ୟତା' ଶବ୍ଦଟି ଶୁଣିଥିବ ଏବଂ ଦେଖିଥିବ ଯେ ଆମେ ଏହାକୁ ବ୍ୟବହାର କରିନାହୁଁ । ମାନଚିତ୍ର ଉପରେ ନଜର ପକାଅ (ପୃଷ୍ଠା ୮୯ରେ ଚିତ୍ର ୬.୩) 'ଉପତ୍ୟକା' ଶବ୍ଦଟି କାହିଁକି ପୁରୁଣା, କାରଣ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ଜାଣିଛୁ ଯେ ସଭ୍ୟତା ସିନ୍ଧୁ ଅଞ୍ଚଳଠାରୁ ବହୁ ଦୂରରେ ବିସ୍ତାରିତ ହୋଇଛି ।

ସ୍ଥାନ (ଯେପରିକି ଗୁଜୁରାଟର ଲୋଥାଲ) ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା । ଏଭଳି ଆବିଷ୍କାର ଆଜି ବି ଜାରି ରହିଛି । ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ ସାରସ୍ୱତୀ ଅବବାହିକାରେ କେବଳ ଦୁଇଟି ପ୍ରମୁଖ ସହର - ରାକ୍ଷୀଗଢ଼ୀ ଏବଂ ଗାନୱେରିୱାଲା ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ନୁହେଁ ବରଂ ଅନେକ ଛୋଟ ସହର (ହରିୟାଣାର ଫର୍ମାନା, ରାଜସ୍ଥାନର କାଲିବଙ୍ଗନ) ଏବଂ କିଛି ବଡ଼ ସହର (ଉଭୟ ହରିୟାଣାର ଭିରାନା ଏବଂ ବନାୱାଲି) ମଧ୍ୟ ଆବିଷ୍କୃତ; ବାସ୍ତବରେ, ମାନଚିତ୍ର (ପୃଷ୍ଠା ୮୯ରେ ଚିତ୍ର ୬.୩) ସେହି ଅଞ୍ଚଳର ସ୍ଥାନଗୁଡିକର ଉଚ୍ଚ ଘନତ୍ୱକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରେ ।

ବୃହତ ହରପ୍ପା ସହରଗୁଡିକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଯୋଜନା ଅନୁଯାୟୀ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ସେମାନଙ୍କର ବିସ୍ତୃତ ରାସ୍ତା ଥିଲା (ପୃଷ୍ଠା ୯୨ରେ ଚିତ୍ର ୬.୪ ଏବଂ ୬.୫), ଯାହା ପ୍ରାୟତଃ ମୁଖ୍ୟ ଦିଗକୁ ଆକର୍ଷିତ ହେଉଥିଲା । ଅଧିକାଂଶ ସହର ଦୁର୍ଗୀକରଣରେ ଘେରି ରହିଥିବା ଜଣାପଡିଛି ଏବଂ ଏହାର ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ ଅଂଶ ଥିଲା - 'ଉପର ସହର', ଯେଉଁଠାରେ ସମ୍ଭବତଃ ସ୍ଥାନୀୟ ଏଲିଟ୍ ରହୁଥିଲେ, ଏବଂ 'ନିମ୍ନ ସହର', ଯେଉଁଠାରେ ସାଧାରଣ ଲୋକ ରହୁଥିଲେ ।

କେତେକ ବଡ଼ କୋଠା ସାମୂହିକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ପରି ମନେହୁଏ - ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ, ଗୋଦାମ ଯେଉଁଠାରେ ପରିବହନ କରିବାକୁ ସାମଗ୍ରୀ ଗଚ୍ଛିତ ରଖାଯାଇଥିଲା। ରାସ୍ତା ଘାଟ ଓ ଛୋଟ ଛୋଟ ଗଳିରେ ବିଭିନ୍ନ ଆକାରର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଘର ରହିଥିଲା । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା ହେଉଛି, ଛୋଟ ବଡ଼ ଘର ପାଇଁ ନିର୍ମାଣର ମାନ ସମାନ ଥିଲା। ସେହି ସବୁ କୋଠା ସାଧାରଣତଃ ଇଟାରେ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା ।

କେତେକ ଢାଞ୍ଚାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏବେ ବି ବିତର୍କର ବିଷୟ ପାଲଟିଛି। ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋର ପ୍ରସିଦ୍ଧ 'ଗ୍ରେଟ୍ ବାଥ୍' (ପୃଷ୍ଠା ୯୩ରେ ଚିତ୍ର ୬.୬), ଏକ ଛୋଟ କିନ୍ତୁ ବିସ୍ତୃତ ପୋଖରୀ ଯାହାର ମାପ ପ୍ରାୟ ୧୨ x ୭ ମିଟର ଥିଲା ଏବଂ ଏଥିରେ ସତର୍କତାର ସହ ରଖାଯାଇଥିବା ଇଟା ଉପରେ ଜଳନିରୋଧକ ପଦାର୍ଥ (ଯେପରିକି ପ୍ରାକୃତିକ ବିଟୁମେନ୍, ଏକ ପ୍ରକାର ଟାର୍) ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥିଲା । ଟାଙ୍କି ଛୋଟ ଛୋଟ କୋଠରୀ ରେ ଘେରି ରହିଥିଲା, ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏରେ

ଫୋର୍ଟିଫିକେସନ୍: ସାଧାରଣତଃ ସୁରକ୍ଷା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏକ ବସ୍ତି କିମ୍ବା ସହର ଚାରିପଟେ ଏକ ବିଶାଳ କାନ୍ଥ ।

ଏଲିଟ୍: ଏଠାରେ ଏହି ଶବ୍ଦଟି ସମାଜର ଉଚ୍ଚ ସ୍ତର, ଯେପରିକି ଶାସକ, ଅଧିକାରୀ, ପ୍ରଶାସକ ଏବଂ ଅଧିକାଂଶ ସମୟରେ ପୂଜକମାନଙ୍କୁ ବୁଝାଏ ।

© NCERT not to be republished

(ଶୀର୍ଷ) ଚିତ୍ର ୬.୪ । ତଳ ସହର ଅଞ୍ଚଳରେ ଥିବା କାଲିବଙ୍ଗନ (ରାଜସ୍ଥାନ)ରେ ଏକ ବିସ୍ତୃତ ରାସ୍ତା ।

(ଡାହାଣ) ଚିତ୍ର ୬.୫ । ମଝି ସହରରେ ଲମ୍ବା ରାସ୍ତା ଥିବା ଧୋଲାବିରାର ହାଉସିଂ ଏରିଆ (ଧୋଲାବିରାର ତିନୋଟି ଭିନ୍ନ ଜୋନ୍ ଥିଲା, ଅନ୍ୟ ସହର ଗୁଡ଼ିକ ପରି ଦୁଇଟି ନୁହେଁ)। ଏଥିସହ ଏହି ସହରରେ ଅଧିକାଂଶ କୋଠାର ମୂଳଦୁଆ ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା।

© NCERT not to be republished

ଏକ କୂଅ ଥିଲା; ଟାଙ୍କିର ଗୋଟିଏ କୋଣରେ ଏକ ଡ୍ରେନ୍ ଥିଲା ଯାହା ଏହାକୁ ସମୟ ସମୟରେ ଖାଲି କରି ମଧୁର ଜଳରେ ଭର୍ତ୍ତି କରୁଥିଲା ।

ଚିତ୍ର ୬.୬ । ମୋହେଞ୍ଜୋ-ଦାରୋଙ୍କ ମହାନ ସ୍ନାନାଗାର

ଏଭଳି ଢାଞ୍ଚାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କ'ଣ ଥିଲା ? ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ମାନେ ଅନେକ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଇଛନ୍ତି - ଲୋକଙ୍କ ପାଇଁ ସର୍ବସାଧାରଣ ସ୍ନାନ; କେବଳ ରାଜପରିବାର ପାଇଁ ସ୍ନାନ; କିମ୍ବା ଧାର୍ମିକ ରୀତିନୀତି ପାଇଁ ବ୍ୟବହୃତ ଏକ ପୋଖରୀ । ଏହି ସହରରେ ଅଧିକାଂଶ ଘରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଶୌଚାଳୟ ଥିବାରୁ ପ୍ରଥମ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକୁ ଏବେ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଛି ।

ଆସ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା

ଶେଷ ଦୁଇଟି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ବିଷୟରେ ଶ୍ରେଣୀରେ ବିତର୍କ କର । ତୁମେ ଅନ୍ୟ କାହା ବିଷୟରେ ଭାବୁଛ କି? ମନେରଖ ଯେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ, ଆମ ପାଖରେ ଇତିହାସର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉତ୍ସ ନାହିଁ - କୌଣସି ଶିଳାଲେଖ ନାହିଁ, କୌଣସି ଲେଖା ନାହିଁ, କୌଣସି ଯାତ୍ରୀଙ୍କ ବିବରଣୀ ନାହିଁ ।

© NCERT not to be republished

ଜଳ ପରିଚାଳନା

ହରପ୍ପାମାନେ ଜଳ ପରିଚାଳନା ଏବଂ ସ୍ୱଚ୍ଛତାକୁ ଅଧିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଉଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଘରେ ଗାଧୋଇବା ପାଇଁ ଅନେକ ସମୟରେ ଅଲଗା ଅଲଗା ସ୍ଥାନ ଥିଲା; ଏଗୁଡ଼ିକ ଏକ ବୃହତ ଡ୍ରେନ୍ (ଚିତ୍ର ୬.୭) ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ଥିଲା, ଯାହା ସାଧାରଣତଃ ରାସ୍ତା ତଳକୁ ଚାଲି ଯାଇଥିଲା ଏବଂ ବର୍ଜ୍ୟ ଜଳକୁ ନେଇଯାଇଥିଲା ।

ଚିତ୍ର ୬.୭ । ଲୋଥାଲ (ଗୁଜରାଟ) ଠାରେ ଡ୍ରେନେଜ୍ ବ୍ୟବସ୍ଥା

ମୋହେଞ୍ଜୋଦାରୋରେ ଲୋକମାନେ ଇଟାରେ ନିର୍ମିତ ଶତାଧିକ କୂଅରୁ ପାଣି ଆଣୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏହା ପୋଖରୀ, ଆଖପାଖ ଝରଣା କିମ୍ବା ମାନବ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା

ଜଳଭଣ୍ଡାରରୁ ଆଣୁଥିଲେ । ଧୋଲାବିରା (ଗୁଜରାଟର କଚ୍ଛର ରଣରେ) କ୍ଷେତ୍ରରେ, ବୃହତ୍ତମ ଜଳଭଣ୍ଡାରର ଲମ୍ବ ୭୩ ମିଟର !

ଜଳଭଣ୍ଡାର: ଏକ ବୃହତ ପ୍ରାକୃତିକ କିମ୍ବା କୃତ୍ରିମ ସ୍ଥାନ ଯେଉଁଠାରେ ଜଳ ସଂରକ୍ଷଣ କରାଯାଏ ।

ଆସ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା

ଏକ ଶ୍ରେଣୀ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଭାବରେ, କୌଣସି ମାପକ ଟେପ୍ ସାହାଯ୍ୟରେ ତୁମ ଶ୍ରେଣୀଗୃହର ଲମ୍ବ, ଏକ ସ୍କୁଲ କରିଡର କିମ୍ବା ଖେଳ ପଡ଼ିଆ ମାପ କର । ଏହି ଲମ୍ବକୁ ଧୋଲାବିରାର ବୃହତ୍ତମ ଜଳଭଣ୍ଡାରର ଲମ୍ବ ସହିତ ତୁଳନା କର ।

ଧୋଲାବିରାଠାରେ ଅତି କମରେ ଛଅଟି ବଡ଼ ଜଳଭଣ୍ଡାର ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା କିମ୍ବା ପଥରରେ କାଟି ଦିଆଯାଇଥିଲା (ଚିତ୍ର ୬.୮)। ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶକୁ ଦକ୍ଷ ଜଳ ସଂରକ୍ଷଣ ଏବଂ ବିତରଣ ପାଇଁ ଭୂତଳ ଡ୍ରେନ୍ ମାଧ୍ୟମରେ ସଂଯୋଗ କରାଯାଇଥିଲା।

ଚିତ୍ର ୬.୮ । ଧୋଲାବିରାଠାରେ ପଥରରେ କଟା ଯାଇଥିବା ଏକ ବଡ଼ ଜଳଭଣ୍ଡାର, ଯାହାର ଲମ୍ବ ୩୩ ମିଟର

ଏ ବିଷୟରେ ଚିନ୍ତା କର

କଳ୍ପନା କର ଯେ ଜଳଭଣ୍ଡାରର ଏପରି ଏକ ନେଟୱାର୍କ ନିର୍ମାଣ କରିବା ପାଇଁ କେତେ ସଂଖ୍ୟକ ଶ୍ରମିକ ଆବଶ୍ୟକ କରନ୍ତି । ତୁମେ ଭାବୁଛ କି କିଏ ସେମାନଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ସଂଗଠିତ କରିଥିଲା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ସଠିକ୍ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଥିଲା ? ତୁମେ ଭାବୁଛ କି ଯେ ସେମାନଙ୍କୁ ସେମାନଙ୍କ ପରିଶ୍ରମ ପାଇଁ କିପରି ମଜୁରି ମିଳୁଥିଲା ? (ସୂଚନା : ଆଜି ଆମ ପାଖରେ ଯେଭଳି ଟଙ୍କା ଅଛି, ସେହି ସମୟରେ ଟଙ୍କା ନଥିଲା । ଯେହେତୁ ଜଳଭଣ୍ଡାରଗୁଡ଼ିକୁ ସମୟ ସମୟରେ ସଫା କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ଥିଲା, ତେଣୁ ଏହାର ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ ପରିଚାଳନା ପାଇଁ କିଛି ସ୍ଥାନୀୟ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷ ଥିଲେ କି ? ଏହି ସହରର ଶାସକ ଏବଂ ପୌର ପ୍ରଶାସନ ବିଷୟରେ ଏସବୁରୁ ଆମେ କେଉଁ ସଙ୍କେତ ପାଉଛୁ ?

ନିଜ କଳ୍ପନାକୁ ବ୍ୟବହାର କର ଏବଂ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ସହ ଆଲୋଚନା କର । ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଆଲୋଚନା କରନ୍ତି, ଏବଂ ଉତ୍ତର ସବୁବେଳେ ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ!

ହରପ୍ପାମାନେ କ'ଣ ଖାଉଥିଲେ ?

ହରପ୍ପାମାନେ ବଡ଼ କିମ୍ବା ଛୋଟ ନଦୀ କୂଳରେ ସେମାନଙ୍କର ଅନେକ ବସ୍ତି ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ। ଏହା କେବଳ ସହଜରେ ଜଳ ପାଇବା ପାଇଁ ନୁହେଁ, ବରଂ କୃଷି ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଏକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ବିକଳ୍ପ, କାରଣ ନଦୀଗୁଡ଼ିକ ସେମାନଙ୍କ ଚାରିପାଖରେ ଥିବା ମାଟିକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅନୁସନ୍ଧାନରୁ ଜଣାପଡିଛି ଯେ ହରପ୍ପାମାନେ ଡାଲି ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ପନିପରିବା ବ୍ୟତୀତ ବାର୍ଲି, ଗହମ, କିଛି ବାଜରା ଏବଂ ବେଳେବେଳେ ଚାଉଳ ପରି ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ କରୁଥିଲେ। ସେମାନେ ୟୁରେସିଆରେ ପ୍ରଥମ କପା ଚାଷ କରିଥିଲେ, ଯାହାକୁ ସେମାନେ ପୋଷାକ ବୁଣିବା ପାଇଁ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ହଳ (ଚିତ୍ର ୬.୯) ସମେତ ଚାଷ ଉପକରଣ ତିଆରି କରିଥିଲେ, ଯେଉଁଥିରୁ କିଛି ଆଧୁନିକ ସମୟର କୃଷକମାନେ ବ୍ୟବହାର କରୁଛନ୍ତି ।

ଡାଲି: ଫସଲର ଏକ ଶ୍ରେଣୀ ଯେଉଁଥିରେ ବିନ୍ସ, ମଟର ଏବଂ ଡାଲି (ଡାଲି) ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।

ଚିତ୍ର ୬.୯ । ହଳର ଏକ ଛୋଟ ମାଟି ମଡେଲ (ହରିୟାଣାର ବନାୱାଲିରୁ)

© NCERT not to be republished

ଏହି ତୀବ୍ର କୃଷି କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଛୋଟ ଛୋଟ ଗ୍ରାମୀଣ ସ୍ଥାନ କିମ୍ବା ଗ୍ରାମର ହୁନ୍-ଡ୍ରେଡ୍ ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । ତା'ପରେ ଏବେ ଗ୍ରାମାଞ୍ଚଳରୁ ଦୈନିକ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ପରିମାଣର କୃଷି ଜାତ ଦ୍ରବ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ହିଁ ସହର ଗୁଡ଼ିକ ବଞ୍ଚି ପାରିବ ।

ହରପ୍ପାମାନେ ମାଂସ ଖାଇବା ପାଇଁ ଅନେକ ପଶୁଙ୍କୁ ଗୃହପାଳିତ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଉଭୟ ନଦୀ ଏବଂ ସମୁଦ୍ରରେ ମାଛ ଧରିଥିଲେ । ଖନନ ସମୟରେ ମିଳିଥିବା ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ପଶୁ ଓ ମାଛ ହାଡ଼ରୁ ଏହା ଜଣାପଡିଛି ।

ହରପ୍ପା ରୋଷେଇ ପାତ୍ର କ'ଣ ଥିଲା ? ମାଟି ପାତ୍ରର ବୈଜ୍ଞାନିକ ପରୀକ୍ଷଣରୁ କିଛି ଉତ୍ତର ମିଳିଛି, ଉଭୟ ଆଶାନୁରୂପ (ଦୁଗ୍ଧ ଜାତ ଦ୍ରବ୍ୟ) ଏବଂ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଜନକ - ଯେପରିକି ହଳଦୀ, ଅଦା ଏବଂ କଦଳୀର ଅବଶିଷ୍ଟ ଅଂଶ । ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ, ସେମାନଙ୍କର ଖାଦ୍ୟ ବହୁତ ବିବିଧ ଥିଲା !

ଆସ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା

କଳ୍ପନା କର ତୁମେ ଏକ ହରପ୍ପିୟାଙ୍କ ଘରେ ଭୋଜନ ରୋଷେଇ କର । ଉପରୋକ୍ତ ତଥ୍ୟ ଆଧାରରେ ତୁମେ କେଉଁ ବ୍ୟଞ୍ଜନ କିମ୍ବା ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବ ?

ଏକ ଦ୍ରୁତ ବାଣିଜ୍ୟ

ହରପ୍ପାମାନେ କେବଳ ନିଜ ସଭ୍ୟତା ମଧ୍ୟରେ (ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କିମ୍ବା ଦୂରରେ ଥିବା ଅନ୍ୟ ସହରଗୁଡିକ) ନୁହେଁ, ବରଂ ଭାରତ ଭିତରେ ଏବଂ ଭାରତ ବାହାରେ ଅନ୍ୟ ସଭ୍ୟତା ଏବଂ ସଂସ୍କୃତି ସହିତ ସକ୍ରିୟ ବାଣିଜ୍ୟରେ ନିୟୋଜିତ ଥିଲେ । ସେମାନେ ଅଳଙ୍କାର, କାଠ, ଦୈନନ୍ଦିନ ବ୍ୟବହୃତ କିଛି ଜିନିଷ (ପୃଷ୍ଠା ୯୮ରେ ଚିତ୍ର ୬.୧୧), ସମ୍ଭବତଃ ସୁନା ଏବଂ କପା ଏବଂ ସମ୍ଭବତଃ କିଛି ଖାଦ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ରପ୍ତାନି କରୁଥିଲେ । ସବୁଠାରୁ ପସନ୍ଦ ଯୋଗ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର ଥିଲା କାର୍ନେଲିଆନର ମଣି (ପୃଷ୍ଠା ୯୮ରେ ଚିତ୍ର ୬.୧୦), ଯାହା ମୁଖ୍ୟତଃ ଗୁଜରାଟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥିବା ଏକ ଲାଲ ରଙ୍ଗର ଅର୍ଦ୍ଧ ଭୌତିକ ପଥର । ହରପ୍ପା କାରିଗରମାନେ ଏହାକୁ ଖୋଳିବା ପାଇଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜ୍ଞାନକୌଶଳ ବିକଶିତ କରିଥିଲେ, ଯାହା ଦ୍ୱାରା ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ତାର ଯାଇପାରିବ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ଉପାୟରେ ସଜାଇପାରିବ । ସେମାନେ ସୁନ୍ଦର ଶେଲ ଚୁଡ଼ିରେ ଶଙ୍ଖ ମଧ୍ୟ କାମ କରୁଥିଲେ, ଯେଉଁଥିପାଇଁ ଅତ୍ୟାଧୁନିକ କୌଶଳ ର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି କାରଣ ଶେଲ ଏକ କଠିନ ପଦାର୍ଥ ଅଟେ ।

ରପ୍ତାନି ସାମଗ୍ରୀ ବଦଳରେ ହରପ୍ପାମାନେ କ'ଣ ଆମଦାନୀ କରୁଥିଲେ ତାହା ଏତେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇନାହିଁ । ଏଥିରେ ବୋଧହୁଏ ତମ୍ବା ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲା, କାରଣ ଏହି ଧାତୁ ଘରେ ଏତେ ସାଧାରଣ ନଥିଲା ।

© NCERT not to be republished

ଭୁଲ ନାହିଁ

ହରପ୍ପାମାନେ ତମ୍ବା, ଏକ ମୃଦୁ ଧାତୁ କାମ କରିବାର କଳାରେ ପାରଦର୍ଶିତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ଯଦି ତମ୍ବାରେ ଟିନ୍ ମିଶାଯାଏ, ତେବେ ଫଳସ୍ୱରୂପ ଧାତୁ ହେଉଛି ବ୍ରୋଞ୍ଜ, ଯାହା ତମ୍ବା ଠାରୁ କଠିନ ଅଟେ । ହରପ୍ପାମାନେ ବ୍ରୋଞ୍ଜ ବ୍ୟବହାର କରି ଯନ୍ତ୍ରପାତି, ପାତ୍ର ଏବଂ ପାନ ତିଆରି କରୁଥିଲେ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଆମେ ଦେଖୁ ଯେ କିଛି ମୂର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟ ତିଆରି କରୁଥିଲେ ।

ଚିତ୍ର ୬.୧୧ । ଓମାନ ଉପକୂଳରେ ମିଳିଥିବା ହରପ୍ପା ହାତୀଦାନ୍ତର ପାନିଆ
(ପ୍ରାୟ ୭ ସେଣ୍ଟିମିଟର ଲମ୍ବ)

ଚିତ୍ର ୬.୧୦ । ହରପ୍ପା ମଣି ଅଫ କାର୍ନେଲିଆନ
ସୁସା (ବର୍ତ୍ତମାନର ଇରାନ)ରେ ଖୋଳା ଯାଇଥିବା ମଣି

ଏପରି ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ସେମାନେ ସ୍ଥଳପଥ ଏବଂ ନଦୀ ଏବଂ ସମୁଦ୍ରକୁ ଅଧିକ ଦୂର ଗନ୍ତବ୍ୟସ୍ଥଳପାଇଁ ବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ - ଏହା ହେଉଛି ଭାରତର ପ୍ରଥମ ଗଭୀର ସାମୁଦ୍ରିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ । ବାସ୍ତବରେ, ଗୁଜରାଟ ଏବଂ ସିନ୍ଧର ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ଅନେକ ହରପ୍ପା ବସ୍ତି ଅବସ୍ଥିତ । ଗୁଜରାଟର ଏକ ଛୋଟ ବସ୍ତି ଲୋଥାଲରେ ୨୧୭ ମିଟର ଲମ୍ବ ଏବଂ ୩୬ ମିଟର ପ୍ରସ୍ଥ ବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଜନକ ବିଶାଳ ଅବବାହିକା ଅଛି - ଏହାର ଲମ୍ବ ଦୁଇଟି ଫୁଟବଲ ପଡ଼ିଆ ଠାରୁ ଟିକେ ଅଧିକ ! ଏହି ଅବବାହିକା ନିଶ୍ଚୟ ଏକ ଡକ୍ୟାର୍ଡ ହୋଇଥିବ, ଅର୍ଥାତ୍ ସାମଗ୍ରୀ ପରିବହନ ପାଇଁ ଗ୍ରହଣ ଏବଂ ପଠାଇବା ପାଇଁ ଡଙ୍ଗା ବ୍ୟବହୃତ ଏକ ଢାଞ୍ଚା ।

ଏଭଳି ବିସ୍ତୃତ ବାଣିଜ୍ୟ ପାଇଁ ବ୍ୟବସାୟୀମାନେ ସେମାନଙ୍କ ସାମଗ୍ରୀକୁ ଚିହ୍ନିବାରେ ସକ୍ଷମ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ - ଏବଂ ପରସ୍ପରକୁ ମଧ୍ୟ ! ଅନେକ ବସ୍ତିରୁ ଖନନ ହୋଇଥିବା ହଜାର ହଜାର ଛୋଟ ଛୋଟ ସିଲ୍ ର ଏହା ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବୋଲି ଜଣାପଡିଛି । ଏହି ସିଲ୍ ଗୁଡ଼ିକ ସାଧାରଣତଃ ଷ୍ଟେଟାଇଟ୍ ରେ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା, ଏକ ନରମ ପଥର ଯାହା ଗରମ ହେବା

© NCERT not to be republished

ଚିତ୍ର ୬.୧୨ । ଲୋଥାଲଠାରେ ଥିବା ବିଶାଳ ଡକ୍ୟାର୍ଡ

ଦ୍ୱାରା କଠୋର ହୋଇଯାଏ । ସେମାନେ କେବଳ କିଛି ସେଣ୍ଟିମିଟର ମାପ କରନ୍ତି ଏବଂ ସାଧାରଣତଃ ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ କିଛି ଚିହ୍ନ ସହିତ ପଶୁ ଚିତ୍ର ଚିତ୍ରଣ କରନ୍ତି ଯାହା ଏକ ଲେଖା ପ୍ରଣାଳୀର ଅଂଶ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ସେହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏବଂ ପଶୁ ମୂର୍ତ୍ତିର ପ୍ରତୀକାତ୍ମକ ଅର୍ଥ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୁଝିପାରିନାହିଁ । ଯାହା ନିଶ୍ଚିତ ଯେ ସେମାନେ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ବାଣିଜ୍ୟିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ସହିତ ଜଡିତ ।

ଚିତ୍ର ୬.୧୩-୧, ୬.୧୩-୨, ୬.୧୩-୩। (ବାମରୁ ଡାହାଣ) ହରପ୍ପା ସିଲ୍ ରେ ୟୁନିକର୍ନ ଦେଖାଯାଉଛି; ଷଣ୍ଢ ଦେଖାଇ ହରପ୍ପା ସିଲ୍; ହରପ୍ପା ସିଲ୍ ରେ ଏକ ଶିଙ୍ଗୁଆ ବାଘ ଦେଖାଯାଉଛି

ଆସ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା

ଏହି ତିନୋଟି ହରପ୍ପା ସିଲ୍ କୁ କିଛି ଲେଖା ଚିହ୍ନ ସହ ଦେଖିଲେ, ତୁମ ମନରେ କ'ଣ ଚାଲେ ? ତୁମେ କୌଣସି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେବାକୁ ଚାହଁ କି ? ତୁମ କଳ୍ପନାକୁ ଚାଲିବାକୁ ଦିଅ !

© NCERT not to be republished

ପ୍ରାଚୀନ ଜୀବନ

ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ମାନେ ହରପ୍ପାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ଏବଂ ବ୍ୟବହୃତ ଅନେକ ଜିନିଷ ଠାବ କରିଛନ୍ତି।

ଦୈନନ୍ଦିନ ବ୍ୟବହୃତ ବସ୍ତୁ

ଚିତ୍ର ୬.୧୪-୧ (ଶୀର୍ଷ), ୬.୧୪-୨ (ଡାହାଣ)। ଏକ ବ୍ରୋଞ୍ଜ ଦର୍ପଣ; ଏକ ଟେରାକୋଟା ପାତ୍ର (ଉଭୟ ଧୋଲାବିରାରୁ ପ୍ରାପ୍ତ)

ଚିତ୍ର ୬.୧୪-୩ (ଶୀର୍ଷ), ୬.୧୪-୪ (ଡାହାଣ)। ଓଜନର କିଛି ପଥର; ଏକ କାଂସ୍ୟ ଛେଣୀ (ଉଭୟ ଧୋଲାବିରାରୁ ପ୍ରାପ୍ତ)

ଚିତ୍ର ୬.୧୪-୫, ୬.୧୪-୬। ପ୍ରାୟ ୨୫ ସେଣ୍ଟିମିଟର ଲମ୍ବ (ଧୋଲାବିରାରୁ): ଏକ ଟେରାକୋଟା ସିଟି, ଯାହାର ଲମ୍ବ ପ୍ରାୟ ୪ ସେଣ୍ଟିମିଟର (ରାଜସ୍ଥାନର କରଣପୁରାରୁ ପ୍ରାପ୍ତ) । ହରପ୍ପାମାନେ ଉଭୟ ବୟସ୍କ ଏବଂ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଆନନ୍ଦିତ ରଖିବା ପାଇଁ ଅନେକ ଖେଳ ଏବଂ ଖେଳନା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ !

© NCERT not to be republished

ଚିତ୍ର ୬.୧୫-୧, ୬.୧୫-୨, ୬.୧୫-୩। 'ପୁରୋହିତ ରାଜା' ନାମକ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱଙ୍କ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି (ଯଦିଓ ଏହି ବ୍ୟକ୍ତି ଜଣକ କିଏ ତାହା ଜଣାପଡିନାହିଁ); ଏକ ସିଲ୍ ଯେଉଁଥିରେ ସ୍ୱସ୍ତିକ ଦେଖାଯାଉଛି; ଶକ୍ତିଶାଳୀ ପଶୁମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଘେରି ରହିଥିବା ଏକ ଉଚ୍ଚ ପ୍ଲାଟଫର୍ମରେ ବସିଥିବା ଏକ ତିନିମୁଖୀ ଦେବତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶାଉଥିବା ଏକ ସିଲ୍

ଚିତ୍ର ୬.୧୫-୪, ୬.୧୫-୫, ୬.୧୫-୬। ମୋହେଞ୍ଜୋଦାରୋର ଏକ କାଂସ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି 'ଡ୍ୟାନ୍ସିଂ ଗର୍ଲ' (ଏହାର ଉଚ୍ଚତା ୧୦.୮ ସେଣ୍ଟିମିଟର); 'ନମସ୍ତେ'ରେ ବସିଥିବା ଏକ ଟେରାକୋଟା ମୂର୍ତ୍ତି; ଏକ ପାତ୍ରରେ ଏକ ଡିଜାଇନ୍ ଯାହା ତୃଷ୍ଣାଗ୍ରସ୍ତ କାଉର କାହାଣୀ କୁହନ୍ତି, ଯିଏ ପାତ୍ରର ତଳଭାଗରେ ପାଣି ପିଇବା ପାଇଁ ଏକ ଚତୁର ଉପାୟ ଖୋଜୁଛନ୍ତି (ଲୋଥାଲରୁ ପ୍ରାପ୍ତ)।

© NCERT not to be republished

ଏହା ବିଷୟରେ ଚିନ୍ତା କର

◈ ପୃଷ୍ଠା ୧୦୦ ଏବଂ ୧୦୧ ରେ ଥିବା ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖିଲେ - କିମ୍ବା ଏହି ଅଧ୍ୟାୟରେ ଚିତ୍ରିତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବସ୍ତୁକୁ ଦେଖିଲେ ତୁମେ ଜାଣିପାରିବେ କି ହରପ୍ପାମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଜୀବନର କେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ କିମ୍ବା ଦିଗ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା ?

ଆସ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା

→ ଲୋଥାଲ ହାଣ୍ଡିରେ ମିଳୁଥିବା କାହାଣୀକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କର । ତୁମ ମତରେ, ୪,୦୦୦ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ ସମୟ ପାଇଁ ଏପରି କାହାଣୀ କିପରି ସ୍ମରଣୀୟ ଥିଲା ?

→ 'ଡ୍ୟାନ୍ସିଂ ଗର୍ଲ' ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ବିଚାର କର । ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରକାଶ କରୁଥିବା ମନୋଭାବ ବିଷୟରେ ତୁମେ କ'ଣ ଚିନ୍ତା କରୁଛ ? ଗୁଜରାଟ ଓ ରାଜସ୍ଥାନର କିଛି ଅଞ୍ଚଳରେ ଏବେ ବି ତାଙ୍କ ଚୁଡ଼ିରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଛି । ଏହି ଅଧ୍ୟାୟରେ ଆଉ କେଉଁଠି ତୁମେ ଏହି ଉପାୟରେ ପିନ୍ଧିଥିବା ଚୁଡ଼ି ଦେଖିପାରିବ । ଏଥିରୁ ଆମେ କେଉଁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବାହାର କରିବା ଉଚିତ୍ ?

ଶେଷ ନା ଏକ ନୂତନ ପ୍ରାରମ୍ଭ ?

ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୧୯୦୦ ବେଳକୁ ଏହି ସିନ୍ଧୁ-ସରସ୍ୱତୀ ସଭ୍ୟତା ସବୁ ସଫଳତା ସତ୍ତ୍ୱେ ଭାଙ୍ଗିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଗୋଟିଏ ପରେ ଗୋଟିଏ ସହରଗୁଡ଼ିକ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିଲା। ଯଦି କୌଣସି ବାସିନ୍ଦା ରହିଯାଆନ୍ତି, ସେମାନେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ପରିବେଶରେ ଏକ ଗ୍ରାମୀଣ ଜୀବନଶୈଳୀ ଗ୍ରହଣ କଲେ - ଏହା ଜଣାପଡୁଛି ଯେ ପୂର୍ବ ସରକାର କିମ୍ବା ପ୍ରଶାସନ ଆଉ ନାହିଁ । ଧୀରେ ଧୀରେ ହରପ୍ପାମାନେ ହଜାର ହଜାର ନୁହେଁ, ଶତାଧିକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରାମୀଣ ବସ୍ତିରେ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇଥିଲେ। ।

ଏ ବିଷୟରେ ଚିନ୍ତା କର

ହରପ୍ପାମାନେ ଗ୍ରାମୀଣ ବସ୍ତିକୁ ଫେରିଆସିଲେ କାରଣ ଗ୍ରାମୀଣ ଜୀବନଶୈଳୀ ସହରୀ ଜୀବନଶୈଳୀ ତୁଳନାରେ ଖାଦ୍ୟ ଏବଂ ଜଳ ସହଜରେ ଉପଲବ୍ଧ କରାଇଥାଏ । ତା'ପରେ ଏ ଭଳି ସହର ଗୁଡ଼ିକ ଖାଦ୍ୟ ଯୋଗାଣ ପାଇଁ ଗାଁ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିଲେ ତ କେତେବେଳେ ପାଣି ଯୋଗାଇବା ପାଇଁ ।

କ'ଣ ପାଇଁ ଏହି ହ୍ରାସ ଘଟିଲା? ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ମାନେ ଅନେକ କାରଣ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି। ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଉଥିଲା ଯେ ଯୁଦ୍ଧ କିମ୍ବା ଆକ୍ରମଣ ସହରଗୁଡ଼ିକୁ ଧ୍ୱଂସ କରିଦେଇଥାଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଯୁଦ୍ଧ କିମ୍ବା ଆକ୍ରମଣର କୌଣସି ଚିହ୍ନ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବରେ ହରପ୍ପାମାନେ କୌଣସି ସେନା କିମ୍ବା ଯୁଦ୍ଧ ଅସ୍ତ୍ର ଶସ୍ତ୍ର ରଖିଥିବା ପରି ମନେ ହୁଏ ନାହିଁ; ପ୍ରମାଣ ଅନୁଯାୟୀ, ଏହା ଏକ

© NCERT not to be republished

ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ସଭ୍ୟତା ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁଇଟି ବିଷୟ ଉପରେ ସହମତି ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି। ପ୍ରଥମତଃ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨୨୦୦ ପରଠାରୁ ଜଳବାୟୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ପୃଥିବୀର ଅଧିକାଂଶ ଅଞ୍ଚଳକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା, ଯାହା ବୃଷ୍ଟିପାତ କୁ ହ୍ରାସ କରିଥିଲା ଏବଂ ଶୁଖିଲା ପର୍ଯ୍ୟାୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । ଏହା ଦ୍ୱାରା କୃଷି ଅଧିକ କଷ୍ଟକର ହୋଇଥାନ୍ତା ଏବଂ ସହରକୁ ଖାଦ୍ୟ ଯୋଗାଣ ହ୍ରାସ ପାଇଥାନ୍ତା । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ସରସ୍ୱତୀ ନଦୀ ଏହାର କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଅବବାହିକାରେ ଶୁଖିଗଲା; ହଠାତ୍ ସେଠାରେ ଥିବା କାଲିବଙ୍ଗନ ବା ବନାୱାଲି ଭଳି ସହର ଗୁଡ଼ିକ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଗଲା। ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାରଣ ଥାଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଏହି ଦୁଇଟି ଆମକୁ ମନେ ପକାଇଦିଏ ଯେ ଆମେ ଆମର ମଙ୍ଗଳ ପାଇଁ ଜଳବାୟୁ ଏବଂ ପରିବେଶ ଉପରେ କେତେ ନିର୍ଭର କରୁ ।

ଯଦିଓ ସହରଗୁଡ଼ିକ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଗଲା, ହରପ୍ପା ସଂସ୍କୃତି ଏବଂ ବୈଷୟିକ ଜ୍ଞାନକୌଶଳର ଅଧିକାଂଶ ଅଂଶ ବଞ୍ଚିରହିଲା ଏବଂ ଏହା ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଚାଲିଗଲା, ଯାହାକୁ ଆମେ ଭବିଷ୍ୟତ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବୁ ।

ଆଗକୁ ବଢ଼ିବା ପୂର୍ବରୁ...

- → ସିନ୍ଧୁ, ହରପ୍ପା ବା ସିନ୍ଧୁ-ସରସ୍ୱତୀ ସଭ୍ୟତା ପୃଥିବୀର ସବୁଠାରୁ ପୁରୁଣା ସଭ୍ୟତା ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ । ଏହାର ବାସିନ୍ଦା ହରପ୍ପାମାନେ ଦକ୍ଷ ଜଳ ପରିଚାଳନା, ବିବିଧ କାରିଗରୀ ଏବଂ ଦ୍ରୁତ ବାଣିଜ୍ୟ ସହିତ ଯୋଜନାବଦ୍ଧ ସହର ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ ।
- → ଏକ ଉତ୍ପାଦନଶୀଳ କୃଷି ସହରକୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଫସଲ ଆଣିଥିଲା ।
- → ସମ୍ଭବତଃ ଜଳବାୟୁ ଏବଂ ପରିବେଶ ପରିବର୍ତ୍ତନ କାରଣରୁ ସଭ୍ୟତା ଶେଷରେ ହ୍ରାସ ପାଇ
  ଲୋକମାନେ ଗ୍ରାମୀଣ ଜୀବନଶୈଳୀକୁ ଫେରିଆସିଲେ ।

© NCERT not to be republished

ପ୍ରଶ୍ନ, କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଏବଂ ପ୍ରକଳ୍ପ

୧. ଏହି ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଇଥିବା ସଭ୍ୟତାର ଅନେକ ନାମ କାହିଁକି ଅଛି ? ଏହାର ମହତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କର ।

୨. ସିନ୍ଧୁ-ସରସ୍ୱତୀ ସଭ୍ୟତାର କିଛି ଉପଲବ୍ଧିର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବିବରଣୀ ଦେଇ ଏକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବିବରଣୀ (୧୫୦ରୁ ୨୦୦ ଶବ୍ଦ) ଲେଖ ।

୩. କଳ୍ପନା କର ତୁମକୁ ହରପ୍ପା ସହରରୁ କାଲିବଙ୍ଗନ କୁ ଯାତ୍ରା କରିବାକୁ ପଡିବ । ତୁମର ବିଭିନ୍ନ ବିକଳ୍ପ କ'ଣ ? ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିକଳ୍ପ କେତେ ସମୟ ନେଇପାରେ ତାହାର ଏକ ମୋଟାମୋଟି ଆକଳନ କରିପାରିବ କି ?

୪. ଆସ ଜାଣିବା ଆଜିର ଭାରତରେ ଜଣେ ହରପ୍ପା ପୁରୁଷ କିମ୍ବା ମହିଳାଙ୍କୁ ହାରାହାରି ରୋଷେଇ ଘରେ ପରିବହନ କରାଯାଉଛି । ସେମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷାରେ ଥିବା ଚାରି ପାଞ୍ଚଟି ବଡ଼ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କ'ଣ ?

୫. ଏହି ଅଧ୍ୟାୟରେ ଥିବା ସମସ୍ତ ଚିତ୍ରକୁ ଦେଖି ଆମ ଏକବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅନୁଭବିତ ପରିଚିତ ଅଳଙ୍କାର / ଇଶାରା / ବସ୍ତୁଗୁଡିକର ଏକ ତାଲିକା ପ୍ରସ୍ତୁତ କର ।

୬. ଧୋଲାବିରାର ଜଳଭଣ୍ଡାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କେଉଁ ମାନସିକତାକୁ ପ୍ରତିଫଳିତ କରେ ?

୭. ମୋହେଞ୍ଜୋଦାରୋରେ ଇଟାରେ ନିର୍ମିତ ପ୍ରାୟ ୭୦୦ କୂଅକୁ ଗଣନା କରାଯାଇଛି । ଅନେକ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ଏହାର ନିୟମିତ ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ ଏବଂ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଉଥିବା ଜଣାପଡିଛି । ଏହାର ପ୍ରଭାବ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କର ।

୮. ପ୍ରାୟତଃ କୁହାଯାଏ ଯେ ହରପ୍ପାମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚ ନାଗରିକ ଭାବନା ଥିଲା । ଏହି ବିବୃତିର ମହତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କର । ତୁମେ ଏଥିରେ ସହମତ କି ? ସାମ୍ପ୍ରତିକ ଭାରତର ଏକ ବିଶାଳ ସହରର ନାଗରିକଙ୍କ ସହ ତୁଳନା କର ।

© NCERT not to be republished